

ВНЕСОК ОТТО ЕЙХЕЛЬМАНА В РОЗВИТОК НАУКИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

У статті аналізуються наукові погляди Отто Ейхельмана в галузі теоретичних проблем політичного і міжнародного права. Розкривається авторське розуміння сутності міжнародного права, а також зміст його основних структурних елементів.

Ключові слова: політичне право, міжнародне право, суб'єкти права, правовий порядок, юридичні норми, міжнародний конфлікт, суверенітет, система міжнародних відносин, принципи міжнародного права, міжнародний договір.

В статье анализируются научные взгляды Отто Ейхельмана в области теоретических проблем политического и международного права. Раскрывается авторское понимание сущности международного права, а также содержание его основных структурных элементов.

Ключевые слова: политическое право, международное право, субъекты права, правовой порядок, юридические нормы, международный конфликт, суверенитет, система международных отношений, принципы международного права, международный договор.

Scientific views of Eihelman in the branch of theoretical problems of political and international law are analyzed in the article. The author's comprehension of the essence of international law and its main structural elements are lightened here.

Key words: political law, international law, subjects of law, political order, legal norms, international relations system, international law principles, international treaties, international conflicts, sovereignty.

З проголошенням незалежності Україна намагається посісти рівноправне місце в цілісній, універсальній і впорядкованій системі міжнародних відносин. Правові засади включення України в міжнародні стосунки як повноцінного суб'єкта були закладені в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року, де зафіксовано пріоритетність норм міжнародного права перед нормами національного права. Здійснення важливих державницьких цілей у сфері зовнішньої політики потребує великих зусиль і збалансованості при визначенні і реалізації національних інтересів України та обранні відповідних засобів їх забезпечення. У контексті вирішення поставленого завдання важливою є міжнародно-правова позиція нашої держави, тобто здійснення корінних інтересів країни з використанням усіх наявних правових засобів, що містяться у структурі та нормах сучасного міжнародного права.

Міжнародне право розуміється як сукупність юридичних норм, що регулюють відносини між

державами та іншими суб'єктами міжнародного спілкування. Розвиток інститутів міжнародного права має давню історію. Сучасне міжнародне право базується на нормах і принципах, які визнані всіма державами і є обов'язковими для них. Вони закріплені в Статуті ООН, а також у Декларації принципів міжнародного права 1970 р. тощо [10, с. 346-347]. Роль міжнародного права для світової спільноти постійно зростає, адже з його допомогою держави встановлюють загальноприйнятні стандарти поведінки, воно є засобом міжнародного співробітництва у різних галузях суспільного життя.

Для незалежної України, яка намагається повноцінно реалізувати свої зовнішні функції, особливого значення набувають дослідження вітчизняних науковців у галузі сучасних теоретичних проблем міжнародного права. Незаперечним є той факт, що вони повинні проводитися із залученням наукової спадщини українських учених-правників кін. ХІХ – поч. ХХ ст. у міжнародно-правовій сфері. Адже на зламі століть в Україні з'явилася ціла плеяда

блискучих представників науки міжнародного права, праці яких за науковим і практичним значенням досягли світового рівня. Насамперед, мова йдеться про таких відомих учених, як В.А. Незабитовський, Т.Ф. Степанов, А.М. Стоянов, П.С. Казанський, М.М. Лозинський та ін. Їхня науково-теоретична спадщина ще не має цілісного узагальнення і аналізу, хоча повинна стати вагомим частиним науки міжнародного права в Україні.

Особливе місце серед них займає Отто Оттович Ейхельман – відомий правник, спеціаліст у різних ділянках державного і міжнародного права, педагог, ординарний професор Університету св. Володимира у Києві. Спершу вчений очолював кафедру історії зарубіжного законодавства, згодом – міжнародного права. У 1905-1909 рр. обіймав посаду декана юридичного факультету. З відродженням національного руху у 1918 р. він активно включився до української державної роботи. О. Ейхельман був палким прихильником ідеї незалежної України та ідеологом визвольних змагань. Сучасники вченого справедливо підкреслювали: «Не будучи сам українцем з походження, проф. О. Ейхельман, з високого розуміння свого обов'язку перед народом, серед котрого провів свій довгий і корисний суспільству вік, рішуче приєднався до українських наукових та громадських діячів і без вагань віддав на службу українському народові великий свій науковий досвід, багаті знання і почесне в науці і громадянстві ім'я» [7, с. 174]. Після встановлення Радянської влади, прийнявши пропозицію уряду Директорії стати її експертом з політико-юридичних питань, О. Ейхельман емігрує до Праги, де продовжує науково-викладацьку та громадську роботу. В еміграційний період дослідник був професором і деканом УВУ, професором Української Господарської Академії в Подєбрадах і Високого Педагогічного інституту в Празі, дійсним членом НТШ.

Як учений-міжнародник, Отто Ейхельман має чимало наукових праць, написаних ним до подій 1917-1920 рр. та присвячених розробці теоретичних проблем політичного і міжнародного права. Перша наукова праця вченого вийшла друком в 1875 р. Нею він розпочав серію рецензій та оглядів з публічного права, а також статей з історії дипломатичних стосунків Росії у XVIII ст. Ціла низка наукових досліджень присвячена праву війни, в тому числі й обидві його дисертації (1874 р. і 1880 р.). О. Ейхельману належить і перша в науці детальна історична розвідка про так звані озброєний нейтралітет. Він уклав збірник міжнародних договорів, підписаних з Росією, та документів російського законодавства з питань міжнародного права. З 1885 р. О. Ейхельман почав викладати в Київському університеті курс міжнародного права, наголошуючи на його прикладному значенні в правничій та адміністративній діяльності. У цьому ж році він починає видавати свої лекції з міжнародного права. Серед основних праць О. Ейхельмана в галузі міжнародного права

виділяються: «Історія іноземних законодавств» (1884 р.), «Програма курсу міжнародного права» (1888 р.), «До питань історії міжнародного права» (1886 р.), «Конспект лекцій з міжнародного права. Хрестоматія російського міжнародного права» (1887 р.), «Замітки про міжнародні трактати і міжнародне приватне право. Історичний нарис учень про право і державу» (1892 р.), «Нариси із лекцій міжнародного права» (1909 р.) та ін.

За часів радянського режиму ім'я О. Ейхельмана замовчувалося, а його наукові надбання були недоступними для опрацювання. В умовах сьогодення вони не втратили своєї актуальності як з академічної, так і суспільно-політичної точки зору. Сучасні українські вчені в контексті своїх наукових пошуків звертаються до теоретичних надбань О. Ейхельмана в галузі міжнародного права. Так, згадки про нього знаходимо в працях Л.Г. Заблоцької, К.О. Савчука, В.Н. Денисова, О.В. Задорожного та ін. Одночасно можемо констатувати, що більшість дослідників висвітлюють лише окремі аспекти науково-теоретичних і суспільно-політичних поглядів вченого. Його науковий доробок є недостатньо вивченим, а отже, вимагає ґрунтовнішого та ширшого дослідження, що зумовлює суспільну і наукову актуальність вибраної теми. Метою публікації є дослідження внеску О. Ейхельмана в розвиток правової науки в Україні, а також аналіз його поглядів у сфері міжнародного права через виділення його норм, принципів та суб'єктів.

У своїх наукових працях О. Ейхельман основну увагу зосереджує на розкритті змісту міжнародного права, виділенню його суб'єктів, а також основних принципів його функціонування. Вчений добре усвідомлював важливість цих питань для тогочасної України початку XX ст., політична еліта якої не втрачала надії на відновлення історичної справедливості через визнання політичної незалежності України світовим співтовариством. Після завершення Першої світової війни, на його думку, в багатьох народів з'явилося сподівання про встановлення нового типу міжнародного порядку між державами. На жаль, підкреслює О. Ейхельман, «...українському питанню у світовій політиці поки що не одведено певної означеної кон'юнктури», що значною мірою негативно вплинуло на процес самовизначення України [5, с. 116].

О. Ейхельман розглядав міжнародне право як певний правовий порядок, сукупність обов'язкових норм у системі публічно-правових відносин між незалежними державами, а також міжнародно-правовими союзами держав. Важливим, на його думку, було визначення змісту поняття «суб'єкт міжнародного права». Його погляди з цього питання значної мірою відрізняються від сучасних наукових підходів, де суб'єктами міжнародного права є, в першу чергу, держави, народи і нації, які не реалізували свого права на самовизначення, і міжнародні організації, діяльність яких не суперечить основним

принципам міжнародного права. Вчений не погоджувався з думкою тієї частини тогочасних правників, які вважали що поняття «суб'єкт міжнародного права» є доволі широким: «...тільки держави, – наголошує О. Ейхельман, – ці політично міцно та стало організовані найвищі суспільні об'єднання людей, є основними суб'єктами міжнародного права» [2, с. 353]. Свою позицію дослідник формує на основі аналізу особливостей системи міжнародних відносин. Він звертає увагу на той факт, що порушення у системі міжнародно-правових стосунків спостерігаються набагато рідше, ніж у внутрішньому житті держави і носять специфічний характер. Така властивість є результатом того, продовжує він, що діючим суб'єктом міжнародного права є виключно держава, яка представлена урядом, до складу якого, як правило, входять найкращі представники національної еліти. Вони безпосередньо несуть відповідальність за прийняті ними рішення, що сприяє стабілізації системи міжнародних відносин та її правовій спрямованості. Сама ж міжнародна діяльність характеризується централізованістю, оскільки ведеться дипломатичним шляхом. Одночасно О. Ейхельман застерігає, що адміністративна децентралізація, яка широко впроваджується у внутрішньополітичному житті держави, не може застосовуватися у міждержавних відносинах, несучи для них деструктивну загрозу.

Беручи до уваги тогочасні політичні обставини і демократичні принципи державного правління, О. Ейхельман вважає, що в рідкісних і поодиноких випадках в процесі укладання міждержавних угод право ініціативи можна надавати національним меншинам. Наприклад, у разі порушення гарантованих прав національних меншин державою, на території якої вони проживають. За таких обставин вони можуть звернутися до міжнародних інституцій у справах захисту своїх прав. Це право може поширюватись також і на стан національно-культурної або адміністративної автономії. Свою позицію вчений обґрунтовує невинуватим територіальним поділом, зафіксованим в міждержавних мирових угодах 1919-1923 рр., «які розірвали багато природних національних суцільностей, політично та морально, обумовлювали також і певний мінімум необхідних справедливих компенсацій для відповідних меншостей населення, політично відірваних від свого, так би мовити, рідного етнічного тіла, – себто для того, щоб у певній – в дійсності лише мінімальній – мірі, виправдати ті територіально-політичні, так би мовити, неприродні розкраювання» [2, с. 355].

Одночасно поряд з державами, зазначає О. Ейхельман, існують конвенційні – штучно утворені суб'єкти міжнародного права, які функціонують внаслідок добровільних міждержавних угод на основі статуту, що визначає їхні повноваження, функцію, мету, права та обов'язки його членів. Як приклад, О. Ейхельман

наводить конфедеративні союзи, а також тогочасні організовані правові об'єднання, в яких, відповідно до статуту, створилися органи для виконання розпорядчих та виконавчих функцій у системі міжнародних відносин. До таких конвенційних суб'єктів учений відніс Лігу Націй і численні «мішані» комісії, що працювали в сфері міжнародного управління. Разом з тим О. Ейхельман підкреслює, що прості етнічні одиниці, первісні племена, початкові чи розвинуті нації, у випадку відсутності власної державної організації в якості суверенної держави чи незалежної політичної автономної організації, не можуть виступати в ролі суб'єкта міжнародного права. Співставляючи норми міжнародного права і права народів на самовизначення, він наголошує, що ціллію національної ідеї є утворення певного типу політичного порядку у світі, за якого всі нації могли утворити власні держави. Такий принцип був задекларований американським президентом В. Вільсоном, а його впровадження, на думку О. Ейхельмана, могло реалізувати ідею національної державності у цілому світі і стати фундаментом для побудови нового світового порядку на основі мирного співіснування держав. На жаль, констатує О. Ейхельман, на міждержавній арені події розгорталися шляхом еґотичної політики минулих часів (так званої прихованої дипломатії), що привело до встановлення штучної політичної рівноваги в Європі. Автор доходить висновку, що нації стануть суб'єктом міжнародного права за умови визначення їхнього політичного положення на окремій, підпорядкованій їх публічно-правовій владі території. Питання державного самовизначення нації повинно вирішуватись не через ідейні або гуманні симпатії, а дійсним і правовим способом. Такий підхід до вирішення питання самовизначення народів, на його думку, жодною мірою не перешкоджає зростанню та зміцненню національної ідеї відповідно до можливостей кожної нації.

Чимало уваги у своїх наукових працях О. Ейхельман приділяв питанню врегулювання і запобігання міждержавних конфліктів. Історично відомо, продовжує дослідник, що між державами періодично виникають суперечності, які носять явну (відкриту) або приховану форму. Якщо вони не вирішуються мирним – правовим шляхом, тоді кожна конфліктуюча сторона, з метою захисту власного державного інтересу, звертається до різних засобів самозахисту, не виключаючи і військових. З метою уникнення збройних протистоянь світова спільнота вдавалась до різних заходів, наприклад, заснувала Лігу Націй, у 1928 р. уклала Паризький пакт (Тріана-Келлога), які, на думку О. Ейхельмана, «...залишилися тільки платонічним жестом з евентуальним моральним авторитетом». Тому питання воєнного протистояння як засобу врегулювання конфліктів, на його переконання, все ще не знято з порядку денного: «...крайня небезпека, яка

виникає для держав і народів від такого стану речей при розв'язанні міжнародних непорозумінь, вже давно спонукала людську думку вишукати кращі способи, щоби коли і не цілком усунути з державного життя цю небезпеку, то в кожному разі, по можливості, паралізувати та обмежувати її безконечно тяжкі наслідки» [3, с. 110]. З огляду на це, людство завжди шукало шляхи врегулювання і нейтралізації цієї загрози. Серед них О. Ейхельман виділяє: 1) численні проекти організацій щодо встановлення «вічного миру» між державами; 2) проекти міждержавних об'єднань у формі союзу держав чи конфедерації; 3) розробку більш реальних проектів про створення міжнародного суду для розв'язання міжнародно-правових спорів, у яких сторони не можуть дійти добровільної згоди. Частина ідей отримали практичну реалізацію в міжнародному житті, зокрема О. Ейхельман указує на утворення офіційних та сталих міжнародних установ з метою полегшення процедури звернення урядів до єдиного (у розумінні третейського) суду. Як приклад, він наводить діяльність Постійної Палати міжнародного єдиного Суду, яка була утворена в 1889 р., і Постійної палати міжнародної юстиції, заснованої в 1919 р. Важливим у системі міжнародних відносин був і факт створення Ліги Націй як добровільного об'єднання держав, що мало на меті попереджати виникнення війни у цілому світі, а також налагоджувати співпрацю держав на користь загально визнаних культурних завдань у різних сферах людського життя.

Незаперечним О. Ейхельман вважав той факт, що міжнародна спільнота все більше усвідомлювала небезпеку воєнних протистоянь для всіх сфер суспільного життя, а тому була зацікавлена у підтримці мирного стану в системі міждержавних відносин. Учений констатує, що «...без істотного та річезового задоволення цієї життєвої вимоги вся культурна праця нового і старого світу залишилася б у значній мірі нереалізованою» [2, с. 338]. На шляху реалізації цього завдання було підписано сотні міждержавних договорів та уній, що мали на меті врегулювання постійних та стратегічних цілей держави.

Дослідник виділяє особливості функціонування міжнародного права, підкреслюючи, що організація системи міжнародних відносин не може бути аналогією внутрішньо державного життя. В міжнародному праві, наголошує О. Ейхельман, немає поняття вищої влади, законодавчого органу та організованого урядового апарату, органів влади для виконання судових вироків, а також суду, який суверенно, без попередньої узгодженості з урядами держав вирішував би спори між ними. «Всі уперті спроби багатьох письменників, – зазначає дослідник, – що старанно шукали в міжнародно-правових відносинах аналогії з законодавством, судом та виконавчою владою, які є конечною необхідністю у внутрішньому державному і правовому ладі, – були в дійсності лише грою слів» [2, с. 344].

Особливості системи міжнародних відносин, констатує О. Ейхельман, визначаються характером міждержавних зв'язків, що базуються на нормах і принципах міжнародного права. Вся система міжнародних відносин повинна базуватися на ідеї рівної правової обов'язковості основних норм міжнародного права для всіх цивілізованих держав. О. Ейхельман посилається на досвід розвинутих демократичних країн, де зазначені норми закладаються в конституційних державних актах, а також затверджується їх обов'язковість у здійсненні державної політики у сфері міжнародних відносин. Відповідальність за порушення згаданих норм фіксується у карних кодексах. На думку О. Ейхельмана, міжнародні правові норми суттєво відрізняються від норм етики, релігійних догм, а також принципів політики. Він виділяє дві основні категорії міжнародних норм: правові норми, що є обов'язковими для всіх держав (абсолютне, необхідне і природне міжнародне право), і норми, що є обов'язковими лише для окремих держав. До першої групи відносяться основні норми міжнародного права, які є умовою мирного співіснування держав. Серед них О. Ейхельман виділяє: 1) право суб'єкта міжнародних відносин на самостійне політичне існування на власній території, з функціонуючою системою державної влади, незалежною від інших держав. Для підтримання безпеки, порядку, добробуту, забезпечення засобів захисту своєї території та державної незалежності від зовнішніх загроз держава має право вживати заходи, що є передбаченими в міжнародних договорах і не порушують прав інших держав. Саме в цьому реалізується принцип суверенітету держави з погляду міжнародного права. Разом з тим О. Ейхельман вказує на трансформацію самого поняття «суверенітет» в поступовому розвитку державності нових часів: «...цей категоричний побутовий, але не доктринерський принцип «суверенітету», що покладав шляхи для нової державності у житті, мусив у цьому ж реальному житті, як первісна плідна підстава політичної організації, цілком природно еволюціонувати та раціоналізуватися разом з поступовим розвитком політичної та всієї духовної культури, аж до пануючої нині серед нас системи конституційної культурно-правної державності, – до системи організованої у строго-правовий спосіб державної влади з найширшими культурними та широкими соціальними завданнями» [2, с. 368]. На його думку, запропоноване Т. Гоббсом поняття «суверенітету» як зверхнього державного порядку втратило свою актуальність в тогочасних суспільно-політичних процесах. О. Ейхельман констатує, що норми права в міжнародному праві повинні розумітися як певний загальнообов'язковий єдиний елемент між державами, а не вищий припис над державою і її населенням. Тому право держави на самостійне політичне існування по відношенню до інших держав, на думку вченого, є не лише позитивно діючим

суб'єктивним правом держави, а також реально-логічною об'єктивною нормою в міжнародному праві; 2) в основі системи норм міжнародного права лежить право держави на її внутрішню самостійність, право на зовнішню повагу до її державної організації, правового устрою, недоторканості її територіального складу; 3) рівність усіх держав в управлінні системою міжнародних відносин, а також у виконанні обов'язків, зобов'язань, правовій відповідальності за порушення норм і принципів міжнародного права. Ідея про рівну правову обов'язковість основним нормам міжнародного права для усіх держав повинна стати домінуючою в системі міждержавних зв'язків; 4) угоди між суб'єктами міжнародного права за своїм змістом повинні трактуватися як «вільні згоди поміж сторонами» та обов'язково виконуватися сторонами-укладниками; 5) державі належить право безпосереднього захисту своїх міжнародних прав як основних, так і набутих на основі різних договорів; 6) правова відповідальність кожної держави за дії, якими вона порушує міжнародні права інших держав чи окремих її представників; 7) невтручання у внутрішні справи інших держав; 8) право кожної держави зберігати за собою нейтралітет у випадку війни, якщо вона не зобов'язана окремими угодами про надання союзної допомоги на користь однієї з воюючих держав.

До другої групи норм міжнародного права належить абсолютна більшість матерії міжнародного права; вони містяться в законодавстві і договорах окремих держав. На думку О. Ейхельмана, для кожної держави має силу її власне партикулярне

(національне) міжнародне право. Наприклад, для Росії – російське міжнародне право, для Німеччини – німецьке тощо. Дослідник звертає увагу на те, що, крім зазначених, існують ще й загальні засади міжнародного права, які визначаються наукою порівняльного правознавства через узагальнення практики міжнародних договорів та національних законодавств. З юридичної точки зору, вони не наділяються обов'язковою силою, а утворюють лише позитивну теорію звичайної практики міжнародних правовідносин держав [1, с.19].

Аналіз наукових праць О. Ейхельмана свідчить, що він здійснив чималий внесок у розвиток науки міжнародного права в Україні. Вчений, по-перше, обґрунтував застосування теоретичних обробок та юридичної техніки для підвищення авторитету міжнародного права, по-друге, виділив особливості принципів міжнародного права і принципів абсолютного суверенітету у відносинах між державами, по-третє, здійснив класифікацію норм міжнародного права. Це дає нам підстави стверджувати, що він значною мірою вплинув не лише на розвиток теорії міжнародного права, але й на методіку його викладання. Важливим є той факт, що О. Ейхельман реалізовував свої теоретичні знання в практиці міжнародних відносин з метою відновлення політичної незалежності України у 1917-1920 рр. Погляди та ідеї вченого не втратили своєї актуальності і можуть бути використані в теоретичних курсах, а також в сучасній практиці міжнародних відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Денисов В.Н., Савчук К.О. Наука міжнародного права в Україні. XIX – перша половина XX ст. / Антологія української юридичної думки: В 10 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (гол.) та ін. Т. 8: Міжнародне право / Упоряд.: В.М. Денисов, К.О. Савчук; Відп. ред. В.М. Денисов. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2004. – С. 7-36.
2. Ейхельман О.О. Очерки из лекций по международному праву. О международных договорах / Антологія української юридичної думки: В 10 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (гол.) та ін. Т. 8: Міжнародне право / Упоряд.: В.М. Денисов, К.О. Савчук; Відп. ред. В.М. Денисов. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2004. – С. 317-331.
3. Ейхельман О. Побутові підстави, правничий уклад і сучасний культурний поступ міжнародного права // Записки Української Господарської Академії в Чехословацькій республіці. – Подебради, 1931. – Вип. 1. – Т. 3. – С. 108-153.
4. Ейхельман О. Про кодифікацію міжнародного права // Життя і право. – Львів, 1934. – Ч. 1. – С. 5-6.
5. Ейхельман О. Стан сучасної дипломатії // Визволення. – Прага, 1921. – Ч. 5-8. – С. 113-118.
6. Заблоцька Л.Г. Ейхельман Отон Отонівич. – В кн.: Юридична енциклопедія: В 6 т. – К.: «Українська енциклопедія». – Т. 2. – 1999. – С. 320.
7. Клунний П. Наукова діяльність О. Ейхельмана // Суспільство. – Прага, 1926. – Ч. III-IV. – С. 174-177.
8. Кульчицький В.С., Вівчаренко О.А., Бойко І.Й. Українська юриспруденція в персоналіях. – Івано-Франківськ: Коломийська друкарня ім. Шухевича, 1995. – 39 с.
9. Наука міжнародного права в університеті Святого Володимира. В 2 т. Том 2: О.О. Ейхельман, П.М. Богаєвський, О.О. Жилін / Упорядники: О.В. Задорожній, В.А. Короткий. – К.: Видавничий дім «Промінь», 2004. – 456 с.
10. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. І перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

Рецензенти: доктор історичних наук, професор Гетьманчук М.П.;
кандидат політичних наук, доцент Андріяш В.І.